

Negativitás és politikai cselekvés Žižeknél és Adornónál

Bár Theodor Adorno és Slavoj Žižek munkásságát a szakirodalom ritkán tárgyalja együtt, kettejük között számos kapcsolódási pont fedezhető fel. Ezek közül kiemelkedik Hegel és a dialektika fogalma. Mindkettejük gondolkodásában központi helyet foglal el egy sajátos, az általuk klasszikusnak tartott felfogáson túlmutató dialektikafogalom kidolgozása. Mindketten úgy vélik továbbá, hogy ez a dialektikafogalom szoros kapcsolatban áll azzal, ahogyan a jelenkori társadalmi körülmények közt a *politikai cselekvés* természetéről gondolkodhatunk. Míg azonban dialektikafogalmaik közt szoros párhuzamok mutathatók ki, addig a politikai cselekvésről vallott elképzeléseik homlok-egyenest ellentmondanak egymásnak: Žižek a forradalmi leninista gondolkodók közé tartozik, míg Adorno a politikai aktivizmus kritikusaként vált ismertté. A következőkben azt vizsgálom, mi magyarázza ezt az ellentmondást: hogyan lehetséges, hogy bár dialektikafogalmaik szoros párhuzamokat mutatnak, továbbá egyetértenek a dialektika és a politikai cselekvés kapcsolatát illetően is, a politikai cselekvés természetével kapcsolatban igen jelentős véleménykülönbség van köztük. Amellett érvelek, hogy ezt a véleménykülönbséget a két szerző eltérő negativitásfogalma magyarázza.

1. Dialektika

Hegel mind Žižek, mind Adorno számára kiemelkedő jelentőséggel bíró szerző, akinek filozófiája alapvető hatással van munkásságukra.¹ Különösen igaz ez a *dialektika* hegeli fogalmára, melynek kritikai vizsgálata és újraértelmezése mindkét gondolkodó nézeteiben központi jelentőséggel bír. A dialektika fogalmára vonatkozó vizsgálódások kiindulópontja mindkettejükönél egy általuk klasszikusnak tartott dialektikafelfogás. Adorno ezt magának Hegelnek tulajdonítja, míg Žižek a klasszikus – ám téves – Hegel-értelmezések közé sorolja. Az, hogy ez a mindkettejük által klasszikusnak tartott felfogás miféle kapcsolatban áll Hegel saját nézeteivel a dialektika fogalmáról, illetve hogy ez a dialektikafelfogás csakugyan hűen írja-e le a Hegel-recepció viszonyát e fogalomhoz, nem képezi részét ennek a fejtegetésnek.² A továbbiakban csak a kettejük által leírt klasszikus dialektikafogalmat tárgyalom.

E klasszikus felfogást igen absztrakt módon háromosztatú folyamatként írhatjuk le, amelynek kiindulópontja egy pozitív állapot. Ezt a kiinduló pozitív állapotot vala-

¹ Bernstein 2004; Parker 2004, 36.

² Hegel dialektikafogalmáról bővebben lásd Beiser 2005, 155–73.

miféle belső ellentmondás vagy elégtelenség terheli, amely a második, negatív, tagadó állomásban fejeződik ki. Végül az utolsó mozzanatban érvényre jut a megelőző pozitív és negatív, állító és tagadó mozzanat alapvető azonossága; a kettő szintézise létrehoz egy újabb, pozitív állapotot, amely mentes a kiinduló állapotot terhelő ellentmondástól vagy elégtelenségtől. Ez nem jelenti szükségképpen, hogy a létrejött pozitív állapot mentes *minden* elégtelenségtől és ellentmondástól; az újonnan létrejött elégtelenségek tovább görgethetik a dialektika kerekét. Ugyanakkor ebben a keretrendszerben legalábbis *lehetséges*, hogy a kiinduló állapot ellentmondásainak felszámolása után egy ellentmondásmentes, immár valóban koherens pozitív állapothoz jussunk.

Ennek a meglehetősen absztrakt keretrendszernek klasszikus hegeli példája a lét-nemlét-létrejövés dialektikája, amelyet Adorno és Žižek is tárgyalt.³ Ebben a példában a kiinduló pozitív állomás a *lét* fogalma, amely azonban belső feszültséget hordoz magában. A lét fogalma nélkülöz minden meghatározottságot, és mint ilyen, teljes mértékben üres. Ekként azonban egybeesik a *nemlét* fogalmával; ez a dialektikus folyamat második mozzanata, amelyben felszínre jut a kezdő pozitív állomást terhelő negativitás, ellentmondás vagy elégtelenség, jelesül, hogy a lét fogalma voltaképpen ellentmondásos fogalom. Ez az ellentmondás azonban látszólagos, a két fogalom alapvető azonossága végül a *létrejövés* fogalmában jut kifejezésre, amely immár mentes a kiinduló fogalmat terhelő ellentmondástól. Ez a dialektikus folyamat befejező, pozitív mozzanata.

Az Adorno és Žižek által vizsgált filozófiai, társadalomkritikai hagyomány – mindekelőtt a hegelianus marxizmus – elsősorban nem a metafizika vagy a logika céljaira használta fel a dialektika fogalmi keretrendszerét, hanem a társadalmi valóság és a társadalmi változás elemzésére. Ennek klasszikus példája az Adornóra és Žižekre is jelentős hatást gyakorló⁴ Lukács György munkássága, amelyben a fennálló kapitalista-polgári társadalmat materiális és intellektuális antinómiák⁵ és antagonizmusok terhelik. A polgári gondolkodás önmagát *totalitásként*, azaz összefüggő, koherens értelemegésként igyekszik tételezni,⁶ ám ebben szükségképpen kudarcot vall,⁷ épp úgy, ahogy a lét fogalma sem konzisztens fogalom a fenti példában. A fennálló társadalmi rendet a kapitalista termelési mód és az áruforma általánossá válása alapvető ellentmondásokkal terheli. Ezek az ellentmondások azonban a dialektikus folyamat során feloldhatóak és létrehozható egy immár valódi totalitás, a kapitalizmus ellentmondásaitól mentes pozitív társadalmi állapot. Ez a folyamat nem más, mint a radikális társadalmi változás, azaz a *forradalom* folyamata.

3 Adorno 1990, 255; Žižek 2012, 38.

4 O'Connor 2012, 5; Žižek 2002a.

5 Lukács 1971, 359.

6 Lukács 1971, 401–2.

7 Lukács 1971, 419–20.

2. Negativitás

Adorno és Žižek egyaránt elveti ezt a dialektikafogalmat. Mindketten úgy vélik, nem tartható az a nézet, amely szerint a dialektikus folyamat a pozitivitást terhelő ellentmondások felszámolásán át egy – akár csak elviekben – ellentmondásmentes pozitív állapot felé tart. A dialektikus folyamatban egyáltalán nem a pozitivitást terhelő ellentmondások, elégtelenségek felszámolása történik meg. Ezek az ellentmondások és elégtelenségek, vagyis a *negativitás*, egyáltalán nem eliminálható, meglete szükségszerű, sőt alapvetőbb, mint a pozitivitásé. A klasszikus dialektikafelfogás szerint a negativitás *derivatív* fogalom, az csupán a pozitívra való hivatkozással, mint annak tagadása definiálható. Adorno és Žižek negativitásalapú dialektikájában⁸ azonban ez a viszony megfordul: a pozitív válik derivatívvá a negatívhoz képest; a pozitívat kell a negatív tagadásaként meghatározni és nem fordítva.

Žižek dialektikaelemzését érdemes a Szimbolikus és Valós Lacantól átvett fogalmaiból kiindulva tárgyalni. A Szimbolikus nem egyéb, mint a társadalmi létezés szabályozó, az interszubjektív teret strukturáló fogalmi és normarendszer.⁹ A Szimbolikus pozitív rendet alkot, amelyet azonban szükségszerűen szakadások, inkonzisztenciák jellemeznek, melyek e rend keretein belül fogalmilag megragadhatatlanok, megérthetetlenek. Mint ilyenek, a rend felől tekintve *pusztán negativitásként* jelentkeznek. Ezt a negativitás írja le Žižek a Valós fogalmával.¹⁰ Bár a Valós ebben az esetben a negativitás szerepét játssza, ez a szerep Žižek dialektikájában mégis alapvetőbb a Szimbolikus által játszott, a klasszikus dialektikafelfogásban a pozitívásnak tulajdonítható szerepnél.

Žižek a Valóst a hegei Abszolúttal azonosítja, mint a dialektikus folyamat kiinduló és végpontját.¹¹ Fontos azonban látnunk, hogy nála a Valós nem egy a Szimbolikuson kívül álló, alapvetőbb, ám fogalmilag megragadhatatlan létező. Ellenkezőleg, a Valós pusztán mint a Szimbolikusan jelentkező szakadások és inkonzisztenciák összessége létezik. Ám az a tény, hogy a Szimbolikust e szakadások és inkonzisztenciák – azaz a Valós léte – terhelik, konstitutív a Szimbolikusra nézve: a Szimbolikus paradox módon nem más, mint saját negativitásának *tagadása*.¹² Így Žižek számára a dialektika nem „egy pozitív entitással kezd, melyet tagad, majd végül tagadja e tagadást magát, így térve

8 Adorno saját elképzelését, hogy azt a klasszikus felfogástól megkülönböztesse, *negatív dialektikának* hívja, míg Žižek egyszerűen *dialektikaként* hivatkozik rá. A továbbiakban Adorno és Žižek szoros párhuzamban álló dialektikafogalmára közösen *negativitásalapú dialektikaként* hivatkozom.

9 Žižek 2002b, 254.

10 Sharpe 2004, 6.

11 Žižek 2012, 380.

12 Žižek 2006, 106–107.

vissza egy magasabb szinten a pozitív kiindulóponthoz”.¹³ Ellenkezőleg: „a semmivel kezdünk és a valami csupán a semmi önnegációján keresztül jelenik meg”.¹⁴

A negativitás, azaz a Valós tagadására és a stabil pozitív rend felállítására tett kísérlet azonban nem a dialektikus folyamat végpontja. Žižek negativitásalapú dialektikája nem a negativitás kiküszöbölésének, hanem ellenkezőleg: érvényre juttatásának folyamata. Žižek ezt az eseményt a Valós *betöréseként* írja le a Szimbolikus rendjébe.¹⁵ Ezek a betörések olyan események, amelyek során nyilvánvalóvá válnak a Szimbolikus inkonzisztenciái, szakadásai és az egészlegesség látszata végleg megszűnik. Ez a dialektikus folyamat tehát a klasszikus változattal szemben nem a pozitív állapottól halad egy negatív intermezzón át az újabb pozitív végpontig, hanem ellenkezőleg, a negativitástól halad a pozitivitás közbeiktatásán át egy újabb negatív állomásra.

Adorno hasonlóan elkötelezett a negativitás primátusa mellett, amelyet ő az *univerzális és partikuláris* terminusaiban magyaráz. Minden pozitív rend mint univerzális szükségképpen valamely partikularitásra vonatkozik, amellyel azonban nem azonos. Ez a *nemazonosság* vagy negativitás nem pusztán a fennálló pozitív rend kontingens hiányossága, amely a dialektikus folyamat során kiküszöbölhető lenne, ahogy azt a klasszikus dialektikafogalom tételezné. Ellenkezőleg, univerzális és partikuláris nemazonossága alapvetőbb magánál az univerzális rendnél.¹⁶ Az univerzális, azaz a pozitív, csupán mint ezen alapvető, fogalmilag megragadhatatlan negativitás tagadására, uralására tett, ám szükségszerűen hiábavaló kísérlet értelmezhető.

Adorno negativitásalapú dialektikája – akár csak Žižeké – nem a pozitivitást terhelő negativitás kiküszöbölésének folyamata. A dialektika azonosítja a pozitivitást terhelő ellentmondásokat és elégtelenségeket, azokat a pontokat, amelyeken a *nemazonos* mintegy felszínre tör a pozitivitás látszólagos egészlegességén keresztül. Ennek során azonban nem eltörlő, hanem reflexió tárgyává teszi a nemazonost. A dialektika Adorno számára nem más, mint „a nemazonos következetes tudata”,¹⁷ vagy ahogy J. M. Bernstein írja: „az ellentmondás tapasztalatának reflexív változata”.¹⁸ A dialektikus folyamat végpontja Adorno számára nem a negativitást megszüntető pozitív rend, hanem olyan *konstelláció*,¹⁹ amelyben a nemazonos *mint* nemazonos juthat érvényre. Adorno és Žižek tehát egyaránt olyan negativitásalapú dialektikát ír le, amely nem a pozitív állapottól tart a

13 Žižek 2014, 3. fejezet.

14 Žižek 2014, 3. fejezet.

15 Kiss 2014, 146.

16 Sherratt 2013, 132; Olay 2011, 63.

17 Adorno 1966, 15.

18 Bernstein 2004, 37.

19 Adorno 1966, 163.

negativitás közvetítésén át egy újabb pozitív állapotig, hanem a negatív állapottól jut el a pozitív közvetítésén át egy újabb negatív állapotig.²⁰

3. Politikai cselekvés

Adorno és Žižek az ontológiától a kultúrafilozófiáig számos filozófiai probléma területén alkalmazzák negativitásalapú dialektikafelfogásukat. A következőkben azonban e területek közül csak az egyikkel foglalkozom, mégpedig a *politikai cselekvés* problémájával. Politikai cselekvésen azon cselekvéseket értem, amelyek képesek a fennálló társadalmi rend megváltoztatására vagy a vele szemben való érdemi ellenállásra. A két szerző egyaránt úgy véli, hogy a fennálló társadalmi rend körülményei közt a politikai cselekvés szerkezetének szorosan követnie kell a negativitásalapú dialektika szerkezetét. Sőt, amellet is érvelhetünk, hogy e szerzők szerint a politikai cselekvés a jelenkori, kapitalista társadalomban csak negativitásalapú dialektikus folyamatként gondolható el.

Mielőtt ezt megmutathatnánk, a két szerzőnek a fennálló társadalmi rendről szóló elképzeléseit kell szemügyre vennünk. A fennálló társadalmi rend megértésének kulcsfogalma mindkettejüknél a *totalitás*. Ezt a fogalmat azonban nem a fenti, Lukács által is használt értelemben, hanem sajátos, ugyanakkor egymáshoz igen közelálló módon használják. Adorno úgy véli, hogy a jelenkor társadalmát leírható totalitásként, amennyiben minden társadalmi tény és aktor egy szerteágazó társadalmi összefüggérendszer egésze által közvetítettként létezik és csak ilyenként érthető meg.²¹ Ez a közvetítő összefüggérendszer, amely a társadalmi létezés egészét átfogja, sajátos logika mentén szervezi meg azt: ez a kapitalizmus, illetőleg az árucsere logikája, amely minden társadalmi viszony paradigmájaként funkcionál a jelenkor társadalmában és kitermeli a társas együttélés és interakció mindazon normáit, amelyek meghatározzák a társadalmi cselekvés lehetőségeit a jelenkori kapitalista-polgári társadalomban.²² A totalitás a társadalom saját tagjait a totalitás mozzanataivá redukálja,²³ gátat vetve a voltaképpeni individualitás létrejöttének; integrálja őket az árucsere logikája mentén szervezett társadalmi interakciókba, amelyekben az emberi szabadság lehetősége végleg elveszik.²⁴

Ugyanakkor Adorno hangsúlyozza, hogy mindig fennáll egyfajta *diszkrepancia* a társadalmi totalitás mint a társadalmi lét egészét mediáló összefüggérendszer és azon társadalmi valóság között, amelyre ez a totalitás vonatkozik. E társadalmi valóság min-

20 Egy fontos különbség a klasszikus és a negativitásalapú dialektikafelfogás között, hogy utóbbiban a dialektikus folyamat nem tekinthető szintetikusnak.

21 O'Connor 2012, 28.

22 Horkheimer – Adorno 2013, 97.

23 O'Connor 2012, 36.

24 Roberts 2004.

dig megőriz olyan elemeket, amelyek nem foglalhatók be a totalitás rendjébe, nem rendelhetők alá neki. A társadalmi totalitás elnyomó rendjének való ellenállás, azaz a politikai cselekvés épp azon elemek érvényre juttatása által lehetséges, amelyek nem illeszkednek bele a totalitásba, ellenállnak az integrációnak.²⁵

Ez az ellenállás a jelenkori társadalom keretein belül a *kritika* formáját ölti.²⁶ A társadalmi kritika és a filozófiai elmélet lesz az a mód, amelyen keresztül a fennálló társadalmi renddel szembeni érdemi ellenállás megvalósítható, azaz a társadalmi totalitás és a társadalmi valóság közötti diszkrepancia – a *nemazonos* – érvényre juttatása által voltaképpen ellenállás tanúsítható e totalitással szemben. A politikai cselekvés szerkezete itt világos párhuzamot mutat a negativitásalapú dialektika szerkezetével. Sőt, Adorno a politikai cselekvést mint társadalmi kritikát egyenesen dialektikus kritikaként, mégpedig negatív dialektikaként határozza meg.²⁷

Žižek szintén úgy véli, hogy a jelenkori kapitalizmus társadalma leírható totalitásként, amely a társadalom tagjait és a különféle társadalmi gyakorlatokat saját mozanataivá redukálja.²⁸ Ez a totalitás azonban, akárcsak Adornónál, nem egy koherens összefüggérendszer: „egy jelenséget a maga totalitásában elhelyezni nem az *Egész* rejtett harmóniájának megglátását jelenti, hanem, hogy egy rendszerbe az összes »tünetet«, antagonizmusait és ellentmondásait mint integráns részeit foglaljuk bele”.²⁹ A kapitalista társadalom totalitása nem egyéb, mint az interszubjektív teret rendező, szükségszerűen ellentmondásokkal és antagonizmusokkal – negativitással – terhelt Szimbolikus.

Žižek elméletében nem csak a kapitalizmus társadalmi totalitásáról mint Szimbolikusról, de az e totalitásba be nem illeszthető negatív elemről, a kapitalizmus Valóságáról is beszélhetünk.³⁰ A politikai cselekvést itt is a társadalmi totalitás e beépített negativitása teszi lehetségessé. A rend kihívása és végső soron megváltoztatása a Szimbolikus rend ellentmondásainak és elégtelenségeinek felszínre hozásán keresztül lehetséges. Az ilyen módon elgondolt politikai cselekvés nem más, mint a totalitás, a Szimbolikus e negativitásának, a Valóságnak az érvényre juttatása, illetve Žižek fent ismertetett szóhasználatával élve: a Valóság betörése a Szimbolikusba. Ennek a folyamatnak a szerkezete, akárcsak Adorno esetében, itt is szorosan követi a dialektika szerkezetét.³¹

Žižek számára ugyanakkor a negativitásalapú dialektika szerkezetét követő politikai cselekvés korántsem társadalmi kritikaként, hanem ellenkezőleg, elsősorban *forra-*

25 Adorno 1966, 148; Jay 1986, 265–67.

26 Chambers 2004; Freyenhagen 2014. Ezzel az értelmezéssel szemben állnak ugyanakkor Adorno autonomista értelmezői, mint John Holloway (2008).

27 Hammer 2006, 121.

28 Žižek 2010b, 284.

29 Žižek 2009, 76.

30 Kiss 2014, 129.

31 Vighi 2010, 127. A fennálló társadalmi rend megváltoztatásának Žižek által elgondolt folyamatát mint dialektikus folyamatot részletesen elemeztem itt: Kapelner 2016.

dalomként ölt testet. Žižek negativitásalapú dialektikájában Lukács filozófiai és politikai programját látja igazolva, és magát a magyar filozófussal együtt a forradalmi-leninista táborba sorolja,³² minthogy úgy véli, a fennálló társadalmi rend forradalmi úton, a kapitalizmus által elnyomott és a társadalmi totalitásból mintegy kizárt szereplők kollektív és szükségszerűen erőszakos cselekvésén keresztül változtatható csak meg. A politikai cselekvés természetét illetően tehát egy olyan következtetésre jut, amelyet Adorno – a társadalmi totalitás radikális kollektív cselekvésén keresztül történő megváltoztatásának egyik legismertebb kritikusa³³ – explicite elutasít.

Ez az ellentmondás magyarázatot igényel. Hogyan lehetséges, hogy míg e két szerző negativitásalapú dialektikafelfogása egymással igen szoros párhuzamot mutat, valamint mindketten elfogadják, hogy a politikai cselekvésnek a jelenkori társadalomban e dialektika szerkezetét kell követnie, és magát a politikai cselekvést is dialektikus fogalomként értelmezik, azonban amikor a politikai cselekvés természetére kerül a sor, Adorno és Žižek egymásnak homlokegyenest ellentmondó álláspontra helyezkedik?

4. Abszolút és meghatározott negativitás

Annak a gyökeres ellentmondásnak az okát, amely Adorno és Žižek politikai cselekvésről szóló elképzelései között feszül, úgy vélem, a dialektikában érvényre jutó negativitásfogalom különbségében kell keresnünk. Bár mindkét szerző egy negativitásalapú dialektikafelfogást dolgoz ki, a közelebbi vizsgálat kimutatja, hogy egyáltalán nem ugyanazt értik negativitáson. Vizsgáljuk meg azt a folyamatot, amelynek során Žižeknél a pozitív állapot belső ellentmondásai érvényre jutnak a dialektikus folyamatban. A *Less than Nothing* egyik központi elemzésében erről a következő leírást találjuk: „Ebben a mozzanatban a Fogalom visszatér »meghatározottságaiból önmagába«, újraalkotja magát, mint az *abszolút negativitás* által meghatározott önazonos – abszolút módon tagadva minden pozitív tartalmat és minden partikuláris meghatározottságot.”³⁴ A pozitív rend itt a dialektikus folyamat során *abszolút negativitásra* redukálódik, megszabadul minden meghatározottságától, azaz megsemmisül. A negativitás érvényre juttatása, azaz a dialektikus folyamat végigvitele a pozitív rend felszámolását teszi szükségessé.

Minderről pontosabb képet kaphatunk, ha szemügyre vesszük Žižek kritikáját az általa *posztmodernnek* nevezett politikával szemben.³⁵ A posztmodern politika hívei a politikai cselekvést úgy gondolják el, mint amely a társadalom különféle marginalizált

32 Žižek 2002a.

33 Freyerhagen 2014.

34 Žižek 2012, 365. A második saját kiemelés-

35 Žižek 2002a, 177, 177 21j.

pontjai – azaz az elnyomott és láthatatlanná tett társadalmi csoportok, faji, nemi, szexuális kisebbségek és hasonlók – felől folytonosan megkérdőjelezi és korrigálja a fennálló társadalmi rendet. Ez Žižek keretrendszerében járhatatlan út: ha a politikai cselekvés szerkezetének a dialektika szerkezetét kell követnie, és ha a dialektika az abszolút negativitás érvényre juttatása a pozitív társadalmi renddel szemben, akkor világos, hogy annak megkérdőjelezése és korrekciója nem minősül politikai cselekvésnek. Ezek ugyanis nem fosztják meg azt minden meghatározottságától, nem redukálják abszolút negativitásra. Az emancipáció lehetőségét csak egy *destruktív* – illetve ahogy Žižek hívja, erőszakos – politika képes biztosítani, amely felszámolja a fennálló rend pozitív meghatározottságait.³⁶

Adorno ugyanakkor a negativitás tárgyalása során határozottan *nem* abszolút negativitásról beszél. A *Negatív dialektikában* az abszolút negativitást Auschwitz borzalmaival azonosítja.³⁷ A tartalom nélküli abszolút negativitásban feloldódik a valóságos individualitás, a partikularitás, így az abszolút negativitás a nemazonos érvényre juttatása helyett a pozitivitás munkáját végzi be, a partikularitást, a nemazonosság eliminálását. Az abszolút negativitás helyett Adorno saját dialektikájában egy másik negativitásfogalomhoz fordul. Mint írja: „a negativitás, amiről én beszélek, afelé mutat, amit Hegel *meghatározott* negációnak hív”.³⁸

A meghatározott tagadás vagy meghatározott negativitás az abszolút negativitással szemben mindig sajátos tartalommal bír,³⁹ mint *valaminek* a tagadása. Ez a tartalom negatív lévén nem egy a tagadottal szemben állított pozitív tartalom. Ugyanakkor mégsem pusztán hiány, nem *semmi*, nem absztrakt negáció.⁴⁰ A meghatározott tagadás nem csupán a tagadott hamisságának, elégtelenségének vagy ellentmondásosságának minden további nélküli állítása. Ellenkezőleg, a meghatározott tagadás túlmutat a tagadotton, annak *kritikájaként* vagy korrekciójaként⁴¹ termékeny és informatív tagadássá, a tagadott meghaladásának alapjává válik. A dialektikus folyamatban tehát a pozitív fogalom nem egy meghatározottságok nélküli abszolút negativitásba, hanem egy tartalommal rendelkező meghatározott negativitásba fordul át – végpontja nem a pozitív *megsemmisítése*, hanem *kritikája*.

Adorno kritikaként, negatív dialektikaként felfogott politikai cselekvése tehát nem más, mint a fennálló rend meghatározott tagadása. Mint ilyen nem törekedhet a fennálló rend erőszakos lerombolására, hogy annak helyén egy „új rendet”, mintegy *ellentotalitást* építsen fel, ahogy Žižek teszi. Az ő törekvése a meghatározott tagadás

³⁶ Žižek 2010a, 219.

³⁷ Adorno 1966, 352; Sommer 2016, 93.

³⁸ Adorno 2008, 25.

³⁹ O'Connor 2011, 540.

⁴⁰ Adorno 1966, 159.

⁴¹ Adorno 1966, 325.

fogalma nyomán csak azt teszi lehetővé, hogy a fennálló rendet a kritika és a korrekció formájában haladja meg. Felmerül a kérdés, hogy e tekintetben Adorno nem minősül-e posztmodern politikusnak abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést Žižek használja? Elvégre mintha Adornónál is csupán a fennálló rend folytonos toldozásáról-foldozásáról, darabonkénti korrekciójáról lenne szó, amely gátat vet a valóban radikális társadalmi változás kieszközlésének.

Ez a megfontolás annyiban érvényes, amennyiben Adorno számára a fennálló társadalmi rend, az elnyomó társadalmi totalitás eltörlésének lehetősége legalábbis kétséges.⁴² A huszadik század borzalmai után bármely filozófia, amely a világ megjavításának, valamely absztrakt erkölcsi vagy politikai elv konkrét megvalósításának programját tűzi zászlajára, nem csak eleve kudarcra ítéltetett, hanem egy olyan filozófiai és etikai álláspontra helyezkedik, amely immár tarthatatlan.⁴³ Ugyanakkor fontos szem előtt tartanunk, hogy Adorno nem tagadja azt, hogy a fennálló renddel kapcsolatban lehetnek alapvető kifogásaink, nem állítja, hogy az lényegében megfelelően működik, csupán részleges korrekcióra szorul.

Hibásan értelmezzük Adorno elméletét, ha azt nem radikális elméletként értelmezzük. A meghatározott tagadásként felfogott negatív dialektika végső soron mégis csak a pozitív és a neki megfelelő fennálló társadalmi totalitás *tagadása*, melynek során e rend bizonyos értelemben felszámolódik, ellentmondásai felszínre jutnak, uralma megtörik. A totalitás uralmának e megtörésén keresztül pedig egyúttal egy másik, önálló, ugyanakkor nem pozitív rend lehetősége is létrejön. Míg Žižeknél az emancipációs cselekvés célja a fennállónak a meghatározottságok nélküli abszolút negativitásra való redukálása, azaz *megsemmisítése*, addig Adornónál a cél annak *helyettesítése* a fennálló meghatározott tagadásával. Adorno számára ez nem a belenyugvás vagy a lemondás, hanem ellenkezőleg, a remény filozófiája és politikája: *utópikus* gondolkodás és politika.⁴⁴

E megfontolások világossá teszik a Žižek és Adorno közti ellentét forrását. Az, hogy előbbi a forradalom, míg utóbbi a társadalmi kritika politikai programját tűzi a zászlajára, nem egyfajta politikai ízléskülönbség következménye. Ellenkezőleg, e különbségnek mély elméleti gyökerei vannak. Bár mindkét szerző úgy véli, hogy a politikai cselekvés csak a fennálló társadalmi totalitás dialektikus tagadásaként gondolható el, e tagadást, a dialektikus folyamat alapját képező *negativitást* alapvetően másként gondolják el.

42 Brunkhorst 2004, 257; Wilding 2009, 34.

43 Adorno 1966, 352.

44 Sommer 2014.

5. Konklúzió

A fentiekben láttuk, hogy Žižek és Adorno dialektikáról szóló elgondolásai közt szoros párhuzamok mutathatók ki: a klasszikus pozitivitásalapú elképzelés helyett mindkét szerző egy negativitásalapú dialektikafogalom bevezetése mellett érvel. Úgy vélik továbbá, hogy ez a dialektikafogalom szoros kapcsolatban áll azzal is, hogy a fennálló társadalmi renden belül miként gondolhatjuk el a *politikai cselekvést*, azaz a társadalmi totalitás kihívását, a neki való ellenállást. A vizsgált szerzők ugyanakkor alapvetően el-lentmondó álláspontra helyezkednek a politikai cselekvés természetét illetően – míg Žižek számára a politikai cselekvés paradigmája a *forradalom*, addig Adorno számára a *társadalmi kritika*. Amellett érveltem, hogy ezt a nézetkülönbséget a két szerző által használt negativitásfogalom különbségére vezethetjük vissza.

A fenti tárgyalás nem csupán az Adorno munkásságával kapcsolatos filozófiatörténeti kutatások vagy a – nevezzük így – Žižek-filológia számára bír jelentőséggel. Napjaink kritikai társadalomfilozófiájában mind sürgetőbben vetődik fel a kérdés, hogy a társadalmi elnyomásnak, kizsákmányolásnak és elidegenedésnek való ellenállás, a fennálló rend megváltoztatása elgondolható-e, és ha igen, miként. Vajon képes-e még a kritikai elmélet választ adni arra, mi módon intézhető kihívás e társadalmi struktúrákkal szemben? A jelen tanulmány rámutat, hogy a válasz jelentős részben azon múlik, hogy mennyire reflektáltan használjuk kritikai fogalmainkat, legyen szó a *dialektikáról*, a *totalitásról*, vagy a *negativitásról*. Amint láttuk, e fogalmi különbségeknek messzemenő következményei vannak mind a kritikai elmélet, mind a gyakorlat számára.

Bibliográfia

- Adorno, Theodor W. 1966. *Negative Dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Theodor W. 1990. „Drei Studien Zu Hegel.” In *Gesammelte Schriften*, 5. kötet, 247–382. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Theodor W. 2008. *Lectures on Negative Dialectics*. Cambridge: Polity.
- Beiser, Frederick. 2005. *Hegel*. London: Routledge.
- Bernstein, Jay M. 2004. „Negative Dialectic as Fate: Adorno and Hegel.” In *The Cambridge Companion to Adorno*, szerk. Tom Huhn, 19–50. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brunkhorst, Hauke. 2004. „Critical Theory and the Analysis of Contemporary Mass Society.” In *The Cambridge Companion to Critical Theory*, szerk. Fred Rush, 248–80. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chambers, Simone. 2004. „The Politics of Critical Theory.” In *The Cambridge Companion to Critical Theory*, szerk. Fred Rush, 219–48. Cambridge: Cambridge University Press.

- Freyenhagen, Fabian. 2014. „Adorno's Politics.” *Philosophy & Social Criticism* 40/9: 867–93.
- Hammer, Espen. 2006. *Adorno and the Political*. London – New York: Routledge.
- Holloway, John. 2008. „Why Adorno.” In *Negativity and Revolution: Adorno and Political Activism*, szerk. John Holloway, Fernando Matamoros és Sergio Tischler, 12–17. London: Pluto Press.
- Horkheimer, Max – Theodor W. Adorno. 2013. *Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Jay, Martin. 1986. *Marxism and Totality*. Berkeley: University of California Press.
- Kapelner Zsolt. 2016. „Žižek és a forradalom dialektikája.” *Magyar Filozófiai Szemle* 60/4: 104–118.
- Kiss Viktor. 2014. „»Tudják, de mégis teszik«: Slavoj Žižek és a kapitalizmus mint ideológia.” *Replika* 5/8: 129–50.
- Lukács György. 1971. *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető Kiadó.
- O'Connor, Brian. 2011. „Adorno's Reconception of the Dialectic.” In *A Companion to Hegel*, szerk. Stephen Houlgate – Michael Baur, 537–55. London: Blackwell.
- O'Connor, Brian. 2012. *Adorno*. London – New York: Routledge.
- Olay, Csaba. 2011. „Regulázatlan tapasztalat: a tapasztalat értelmezése Gadamernél és Adornónál.” *Magyar Filozófiai Szemle* 55/4: 50–66.
- Parker, Ian. 2004. *Slavoj Žižek: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.
- Roberts, Julian. 2004. „The Dialectic of Enlightenment.” In *The Cambridge Companion to Critical Theory*, szerk. Fred Rush, 57–74. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sharpe, Matthew. 2004. *Slavoj Zizek: A Little Piece of the Real*. Burlington: Ashgate.
- Sherratt, Yvonne. 2013. *Adorno's Positive Dialectic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sommer, Marc Nicolas. 2014. „Utopie und Negativität: Adornos negative Dialektik als paradigma utopischen Denkens.” *Philosophisches Jahrbuch* 121/2: 271–88.
- Sommer, Marc Nicolas. 2016. *Das Konzept einer negativen Dialektik: Adorno und Hegel*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Vighi, Fabio. 2010. *On Žižek's Dialectics*. London: Continuum.
- Wilding, Adrian. 2009. „Pied Pipers and Polymaths: Adorno's Critique of Praxisism.” In *Negativity and Revolution: Adorno and Political Activism*, szerk. John Holloway – Fernando Matamoros – Sergio Tischler, 18–40. London: Pluto Press.
- Žižek, Slavoj. 2002a. „Georg Lukács as the Philosopher of Leninism.” Ford. Esther Leslie. In *A Defence of History and Class Consciousness: Tailism and the Dialectic*, Georg Lukács, 151–82. London & New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2002b. *Did Somebody Say Totalitarianism?* London – New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2006. *The Parallax View*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Žižek, Slavoj. 2009. *First as Tragedy, Then as Farce*. London – New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2010a. „How to Begin from the Beginning.” In *The Idea of Communism*, szerk. Costas Douzinas – Slavoj Žižek, 209–26. London – New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2010b. *Living in the End Times*. London – New York: Verso.

Žižek, Slavoj. 2012. *Less than Nothing: Hegel and the Shadow of Dialectical Materialism*. London – New York: Verso.

Žižek, Slavoj. 2014. *Absolute Recoil*. London – New York: Verso.